

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Morele noden in wankele tijden¹

In de moderne samenleving is nog maar weinig plaats voor rambo's, mannen die autoritair zijn ingesteld en vooral spierkracht als kapitaal hebben. Er is daardoor een groeiende markt voor politieke standwerkers die appelleren aan groepssuperioriteit, autoritarisme en mannelijkheid. Populisme voorziet in die behoefte, zoals het ook een missie biedt, namelijk zelfverdediging tegen een vijand, en de belofte van herstel van de zuiverheid van voorheen. Hier stellen genuanceerde en naar verbinding zoekende politieke stromingen te weinig tegenover. Zij moeten op zoek naar zinnen en richtinggevende verhalen, over wat onze ankers zijn in een onzekere wereld.

door Tsjalling Swierstra & Evelien Tonkens

Swierstra is universitair hoofddocent techniekfilosofie aan de Universiteit Twente en Socrates-hoogleraar op het gebied van 'Filosofie en ethiek in de levenswetenschappen' aan de Universiteit van Amsterdam. Tonkens is bijzonder hoogleraar actief burgerschap aan de Universiteit van Amsterdam en vaste columnist voor *de Volkskrant*.

HOE KUNNEN WE ONS ZOWEL MOREEL als economisch staande houden in de moderne samenleving, die steeds meer van ons eist? Een samenleving die globaliseert en multicultureler wordt en ook meritocratischer en competitiever. Bovendien hebben we te maken met een 'feminiserende' economie. Daarin hebben vooral laagopgeleide mannen veel te verliezen. Zij kunnen niet meer terugrijpen op hun oude identiteit van traditionele mannelijke autoriteit en spierkracht. Meritocratisering maakt het moeilijker om hun zelfrespect te verwerven en te behouden; daarbij is het vanwege democratisering en feminisering moeilijker om een toevlucht te zoeken tot traditioneel mannelijke autoriteit en gedrag. Bovendien is deze samenleving in toenemende mate onoverzichtelijk en biedt zij weinig verhaal over de zin van het bestaan en over de kwaliteit van leven. Populisme

belooft in dit alles een uitweg te bieden: het herwaardeert mannelijke autoriteit en grossiert in overzichtelijke tweedelingen van ‘wij’ en ‘zij’ en ‘goed’ en ‘fout’, en daarmee een verhaal over de zin van het bestaan. Het is daarom zaak dat andere politieke stromingen heldere en richtinggevende, maar niet-polariserende en niet-populistische antwoorden formuleren op meritocratisering, globalisering en zinsverlies. In deze bijdrage doen wij daartoe een aanzet.

MERITOCRATISERING, DEMOCRATISERING EN FEMINISERING VAN DE ARBEIDSMARKT

Meritocratie betekent letterlijk: heerschappij op basis van verdienste.² Een meritocratie is een samenleving waarin mensen met de beste combinatie van talent en inzet de dienst uitmaken. Sociaaleconomische positie wordt niet langer bepaald door afkomst (zoals klasse, etniciteit, sekse) of leeftijd. De meritocratie kenmerkt zich door een sterke nadruk op prestatie meting en -vergelijking, door veel nadruk op gelijke kansen, en ten slotte door haar dynamische karakter: sociaaleconomische posities liggen nooit vast, maar moeten voortdurend worden verdiend.³

Het meritocratische ideaal is een belangrijke motor achter de emancipatie van achtergestelde groepen. Toch kent het ook een keerzijde: in een meritocratie is waardering geheel en al afhankelijk gemaakt van wat we als individu doen *in vergelijking met andere individuen*. Je moet de beste zijn, en het zijn uiteindelijk de prestaties van je competitiegenoten die bepalen

wie het beste is. De uitvinder van de term meritocratie, de Engelse socioloog Michael Young, waarschuwde al in 1958 dat meritocratisering gepaard zou gaan met een crisis in het zelfrespect van de ‘verliezers’ van de alomtegenwoordige maatschappelijke wedren. Als je alle kansen hebt gehad en de wedstrijd eerlijk was, dan heb je je verlies aan niemand anders te wijten dan aan je-

Het aanzetten van de tegenstelling tussen ‘wij’ en ‘zij’ vormt een effectieve manier om het gevoel van vernedering om te zetten in trots

zelf. Lager opgeleiden met een bedreigd zelfrespect zoeken hun toevlucht in het polariseren. Het zwaar aanzetten van de tegenstelling tussen ‘wij’ en ‘zij’, zeker in de vorm van nationalisme, vormt een even eenvoudige als effectieve manier om het gebrek aan zelfrespect, het gevoel van vernedering, om te zetten in trots. Je kunt je beter voelen dan anderen, zonder dat je daar hard voor hoeft te werken of veel talent nodig hebt. Polariseratie biedt

zo een vorm van ‘gratis’ zelfrespect. In Nederland is nationalisme vooral populair bij laagopgeleide, rechts-extremistische jongeren uit sociaaleconomisch zwakke gezinnen uit de provincie, zonder al te veel toekomstperspectief.⁴

De afgelopen decennia is niet alleen sprake geweest van meritocratisering, maar ook van democratisering: de verhoudingen tussen burgers zijn op alle mogelijke plaatsen meer gelijk en informeler geworden. Autoritair leiderschap heeft plaatsgemaakt voor informeel, coachend leiderschap. Direct, openlijk autoritair leiderschap wordt veel minder getolereerd.

De moderne baas geeft niet langer heldere directieven, maar verlangt van werknemers dat ze zich ‘proactief’ en ‘professioneel’ opstellen, en ‘eigen verantwoordelijkheid’ tonen. Voor hoger opgeleiden kan dit nieuwe ruimte bieden om het werk meer naar eigen inzicht in te vullen, maar vooral lager opgeleiden voelen zich kwetsbaar vanwege de grotere nadruk op eigen inzicht en verantwoordelijkheid: als het fout gaat, kan men zich moeilijker achter anderen verschuilen. Het is daarom niet verwonderlijk dat juist zij (terug)verlangen naar heldere hiërarchieën.

Bovendien worden op de arbeidsmarkt meer traditioneel vrouwelijke eigenschappen verlangd. Onze economie is de afgelopen decennia steeds meer een diensteneconomie geworden, ten koste van de industrie. In een diensteneconomie is de vraag naar spierkracht en mechanische arbeid beperkt; de vraag naar het leveren van diensten is daarentegen sterk toegenomen. Dat vereist vaardigheden als beleefdheid, empathie, luisteren, in gesprek gaan en bovenal: je dienstbaar opstellen; vaardigheden die traditioneel meer met vrouwen geassocieerd worden en waar vrouwen ook meer toe aangespoord worden, ongeacht opleidingsniveau. Deze dienstbaarheid wordt nu echter in heel veel functies verwacht en lager opgeleide mannen ontkomen er dus ook niet langer aan. Ook ICT-medewerkers, buschauffeurs en huisschilders moeten zich een dienstbare houding eigen kunnen maken en beschikken over contactuele vaardigheden.

Meritocratisering, democratisering en feminisering van de arbeidsmarkt gaan in onze samenleving dus gelijk op. Samen bieden ze nog maar heel weinig plaats aan rambo’s: aan mannen die autoritair zijn ingesteld en vooral spierkracht als kapitaal hebben. Dat betekent dat er een groeiende markt bestaat voor handelaars in groepssuperioriteit, autoritarisme en mannelijkheid.

DE NIEUWE ONOVERZICHTELIJKHEID

We leven in een wereld die steeds onoverzichtelijker is geworden en waarin het steeds moeilijker is ons te oriënteren. Tradities en vertrouwde gemeen-

schappen waarbinnen men zich geborgen weet, zijn in verval geraakt. Er zijn minder routines voorhanden die een vanzelfsprekend kompas bieden om in het leven van alledag op te koersen. We worden geacht in toenemen-

Bijna alles is onze eigen keuze en verantwoordelijkheid geworden, van loopbaan, relaties en inkomen, tot en met seksleven, gezondheid en uiterlijk

de mate schrijvers en regisseurs van ons eigen leven te zijn. Bijna alles is onze eigen keuze en verantwoordelijkheid geworden, van loopbaan, relaties en inkomen, tot en met seksleven, gezondheid en uiterlijk. We zijn, in de woorden van het sociologenechtspaar Beck, veroordeeld tot een 'doe-het-zelfbiografie'.⁵ Ook een traditioneel leven moeten we als eigen individuele keuze begrijpen

en verdedigen. Zoals de huisvrouw die er bewust voor kiest de kinderen zelf op te voeden. Of de moslima die bewust en vrij voor de hoofddoek kiest. Zelfs God kan alleen nog maar gekozen worden. Ook op het werk worden vaker eigen inzicht en eigen verantwoordelijkheid verwacht. Vooral voor lager opgeleiden is dit lastig, omdat zij vaak weinig autonomie in hun werk hebben. Ze krijgen nogal eens wel de verantwoordelijkheid *voor*, maar niet de macht *over* de situatie.

De vrijheid om zelf te kiezen oefent kortom een enorme een dwang op ons uit. Een helse klus, dit zelfgebrouwen leven. Het vereist veel vaardigheden. Langetermijnplannen maken, organiseren, improviseren, onszelf doelen stellen, obstakels erkennen, nederlagen accepteren en opnieuw beginnen. Daartoe zijn initiatief, uithoudingsvermogen, flexibiliteit en frustratietolerantie nodig. Al in 1941 beschreef Erich Fromm dat het wegvallen van traditionele vormen van gezag en van homogene gemeenschappen defensieve reacties uitlokt.⁶ Mensen voelen zich hierdoor, met een term van Pim Fortuyn, *verweesd*,⁷ en vooral lager opgeleiden doet dit verlangen naar een sterke leider.⁸

Populisme belooft hier een oplossing te bieden in de vorm van een herstelde homogeniteit, overzichtelijkheid, verbondenheid, de vertrouwdeheid van 'wij Nederlanders'. Antipopulisten stellen daar weinig tegenover. Ze brengen weinig richting aan, waardoor ze populistten in de kaart spelen.

WORSTELLEN MET ZINSVERLIES

Ten slotte worstelen velen met zinsverlies. De twintigste eeuw is globaal gesproken de eeuw geweest van het geleidelijke verval van de Grote Verhalen. Het neoliberalisme predikte de boodschap dat iedereen almachtig is

met betrekking tot het eigen leven, maar machteloos met betrekking tot collectieve opgaven. Aan collectieve problemen kun je volgens neoliberalen niets doen. De gedachte dat de samenleving maakbaar is, is in hun ogen gevaarlijk naïef. Collectieve problemen lossen vanzelf op – via de markt. Het resultaat van dertig jaar neoliberalisme is inmiddels dat Nederlanders aangeven persoonlijk erg gelukkig te zijn – als je niet gelukkig bent, ben je immers een loser –, maar dat zij zich veel zorgen maken over de staat van de samenleving. Vanuit de elite komt geen verhaal over zingeving; daar treffen we vooral grote graaiers aan. Populisten winden zich hierover terecht op.

Veel mensen durven niet meer idealistisch te zijn, alleen nog maar cynisch en ontmaskerend, stelt de Amerikaanse filosofe Susan Neiman in haar recente boek met de veelzeggende titel *Moral clarity. A guide for grown-up idealists*.⁹ Wat we nodig hebben, stelt Neiman, is volwassen idealisme. Idealisme in de wetenschap dat onze idealen feilbaar en omstreden zijn en te groot om ooit volledig te bereiken. Maar we hebben ze wel nodig, als inspiratiebron en richtsnoer. We hebben niet alleen economische, politieke en sociale noden, zegt Neiman, we hebben evenzeer morele noden, die we serieus moeten nemen.

Jongeren van nu zijn opgegroeid met de dominantie van het neoliberalisme. Neoliberalisme biedt hun geen verhaal over hoe aan de samenleving bij te dragen. De grootste maatschappelijke opdracht die het neoliberalisme aan mensen meegeeft is om te consumeren teneinde bij te dragen aan de economische groei. Maar zonder algemeen verhaal over wie we zijn als collectief, wat onze opgaven zijn, waar we naartoe op weg zijn, enzovoort, kunnen we geen betekenis geven aan ons individuele bestaan. Nogal wat jongeren zie je daarom wat doelloos rondlopen na hun middelbare school, op zoek naar een missie, op zoek naar iets of iemand die hen nodig heeft. En natuurlijk weten zij meestal ook wel in heel algemene zin dat de mensheid in een globaliserende wereld voor een aantal dringende collectieve uitdagingen staat. Collectieve problemen rond bijvoorbeeld sociale cohesie, het milieu, of de stabiele wereldorde. Maar die zijn zo groot dat het niet duidelijk is waar ze moeten beginnen en wat hun inspanning zou kunnen uitmaken. Zelfs kinderen van de meest bevlogen en maatschappelijk betrokken ouders kun je onduidelijk zien lanterfant.

Er zijn allerlei grote problemen, maar wat ontbreekt is een koppeling tussen het eigen leven en dat van een groter geheel. Die koppeling lijkt een wezenlijk bestanddeel te zijn voor het gevoel van zin. We willen bijvoorbeeld *erkenning* van onze medemensen, we willen dat we voor *hen* belangrijk zijn. We hebben als het ware belang bij altruïsme. Altruïsme is een belangrijk bestanddeel van een zinvol leven.

Populisme voorziet in die behoefte aan altruïsme. Het vertelt dat ‘we’ deel uitmaken van een groter geheel. Het biedt een missie, namelijk zelfverdediging tegen een vijand. En het biedt een toekomstvisie: herstel van de *zuiverheid* van voorheen. Ook hier stellen genuanceerdere en naar verbinding zoekende politieke stromingen te weinig tegenover.

ZIN- EN RICHTINGGEVENDE VERHALEN GEWENST

Populistisch wij-zijdenken biedt vooral laagopgeleide mannen uitzicht op herstel van hun zelfrespect, op een manier die immuun is voor de meritocratische logica. Je ontleent je zelfrespect immers niet aan de eigen individuele prestaties, maar aan het lidmaatschap van een bepaalde groep. Wij beter dan zij. Polarisatie biedt bovendien een vorm van zekerheid en houvast in een veranderlijke en onoverzichtelijke wereld. Onze (weliswaar bedreigde, maar toch) gemeenschap weet wat goed is en geeft richting, die van anderen niet. Ten slotte biedt polarisatie zingeving en de mogelijkheid om het eigen levensverhaal op betekenisvolle wijze te verbinden met een groter verhaal, namelijk dat van het eigen volk.

Wat kunnen, vanuit de erkenning van onze morele noden, verbindende, inspirerende antwoorden zijn op de erosie van zelfrespect, de nieuwe onoverzichtelijkheid en het zinsverlies?

Tegenover de meritocratische erosie van het zelfrespect kunnen we proberen de harde meritocratie om te buigen naar een samenleving waarin niet steeds dezelfde mensen op steeds meer gebieden als verliezer worden aangemerkt. Voor een rechtvaardige samenleving is het niet voldoende iedereen gelijke kansen te geven. In plaats van naar een meritocratie kunnen we beter streven naar een aidocratie: een samenleving waarin iedereen gelijke toegang heeft tot bronnen van zelfrespect. Zelfrespect hoeft immers niet uitsluitend af te hangen van succes op school en de arbeidsmarkt. Meer pluriforme bronnen van zelfrespect verdienen stimulans. Sport, kunst en cultuur bijvoorbeeld. Jongeren moeten hiermee gedegen kennis maken en er levenslang toegang toe houden. Ook vrijwilligerswerk, mantelzorg en andere vormen van participatie kunnen bronnen van zelfrespect bieden, mits we die als samenleving maar als zodanig erkennen. Dit vereist meer waardering voor onderhoud (in plaats van een eenzijdige nadruk op vooruitgang en competitie).

In het licht van de nieuwe onoverzichtelijkheid is het van groot belang mensen bagage mee te geven om constructief om te gaan met onzekerheid en verschil.¹⁰ Dat betekent tussen twee klippen door zeilen. Aan de ene kant moet er een einde komen aan de oppervlakkige ‘vrijheid, blijheid’-houding. Velen menen serieus dat het het toppunt van respect en fatsoen

is om afwijkende meningen *niet* te bevragen. Iedereen zijn eigen mening, toch?¹¹ Maar door opvattingen meteen te privatiseren, komt er geen inhoudelijke discussie meer van de grond. Als er dan toch collectief bindende besluiten moeten worden genomen –

*Men ontvlucht onzekerheid
door verschil te ontkennen,
door het onmiddellijk als
onbeschaafd, dom of barbaars
af te serveren*

– daar ontkom je nu eenmaal niet aan – dan schiet men gemakkelijk door in het andere uiterste: een leider die autoritaire oplossingen dwingend oplegt. Men ontvlucht verder onzekerheid door verschil te ontkennen, bijvoorbeeld door het onmiddellijk als illegitiem (onbeschaafd, dom, barbaars) af te serveren. Het is op-

merkelijk hoe gemakkelijk de uitersten van liberaal relativisme en autoritarisme elkaar in de praktijk raken. (Zo is het niet toevallig dat in het meest liberale land ter wereld, de Verenigde Staten, het hoogste percentage van de burgers in de gevangenis zit.) We moeten leren om verschil te verdragen en het productief te maken. Dit kan gestimuleerd worden door in het onderwijs meer aandacht te geven aan het aanleren van actieve tolerantie en discussievaardigheden – inclusief het vermogen te luisteren en op grond van argumenten het eigen standpunt te herzien. Dat zou goed kunnen in het kader van burgerschapsvorming.

Ten slotte is het nodig dat we meer aandacht besteden aan zingeving, met name aan het daaraan gerelateerde altruïsme. Er is een groot reservoir aan reëel bestaand altruïsme dat erkenning, waardering en stimulans behoeft.¹² De beweging voor beroepstrots bijvoorbeeld kan daaraan bijdragen: werk kan een bron van zingeving zijn. Maar ook vrijwilligerswerk of mantelzorg kunnen bronnen van zingeving zijn die het reëel bestaande maar doelzoekende altruïsme kunnen aanboren en vormgeven. Interessant is in dat licht bijvoorbeeld het feit dat zich bij mentorprojecten (waarin jongeren met problemen door volwassenen van buiten hun eigen netwerk worden begeleid) meer volwassenen als mentor melden dan er jongeren zijn om zich te laten begeleiden. Maar hoe belangrijk zulke projecten op kleine schaal ook zijn, zij voorzien niet in het grotere verhaal waarbinnen mensen dit ook als een zinvolle bijdrage kunnen ervaren. Nodig zijn grote zin- en richtinggevende verhalen, over wat onze bronnen van zelfrespect zijn in een meritocratie, wat onze ankers zijn in een onzekere wereld en wat richtinggevende kaders en moderne, niet-uitsluitende gemeenschappen zijn in een ontzuilde samenleving.

Noten

- 1 Dit artikel is een bewerking van Tsjalling Swierstra en Evelien Tonkens, 'Gebrek aan zelfrespect, orde en zingeving. Polarisation als antwoord', in: Raad voor Maatschappelijk Ontwikkeling (red.), *Polarisatie. Bedreigend en verrijkend* (pp. 120-138). Amsterdam: SWP, 2009.
- 2 Michael Young, *The rise of the meritocracy*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2003 [1958].
- 3 Tsjalling Swierstra en Evelien Tonkens (red.), *De beste de baas? Prestatie, respect en solidariteit in een meritocratie*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008.
- 4 Maaïke Homan, *Generatie Lonsdale. Extreem-rechtse jongeren in Nederland na Fortuyn en Van Gogh*. Amsterdam: Houtekiet, 2006.
- 5 Ulrich Beck en Elisabeth Beck-Gernsheim, *Individualization. Institutionalized individualism and its social and political consequences*. Londen: Sage Publications, 2002.
- 6 Erich Fromm, *Fear of freedom*. Londen: Routledge, 1941.
- 7 Pim Fortuyn, *De verveesde samenleving. Een religieus-sociologisch traktaat*. Utrecht: Bruna, 1995.
- 8 Paul Dekker en Peter Ester, 'Working-class authoritarianism. A re-examination of the Lipset thesis', *European Journal of Political Research* 15 (1987), nr. 4, pp. 395-415.
- 9 Susan Neiman, *Moral clarity. A guide for grown-up idealists*. Orlando, FL: Harcourt, 2008.
- 10 Herman van Gunsteren, *A theory of citizenship. Organizing plurality in contemporary democracy*. Boulder, CO: Westview Press, 1998.
- 11 Evelien Tonkens en Menno Hurenkamp, *Wat vinden burgers zelf van burgerschap? Burgers aan het woord over binding, loyaliteit en sociale cohesie*. Den Haag: Nicis Institute, 2008. Dit boek is de korte versie van *Binding via stad en straat. Burgers over burgerschap*, dat binnenkort verschijnt bij Amsterdam University Press.
- 12 René Bekkers, *Giving and volunteering in the Netherlands. Sociological and psychological perspectives*. Proefschrift Universiteit Utrecht, 2004; Archon Fung, *Empowered participation. Reinventing urban democracy*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2004; Evelien Tonkens, Jennifer van den Broeke en Marc Hoijtink (red.), *Op zoek naar weerkaatst plezier. Samenwerking tussen mantelzorgers, professionals, vrijwilligers en cliënten in de multiculturele stad*. Den Haag: Nicis Institute, 2008; John Wilson, 'Volunteering', *Annual Review of Sociology* 26 (2000), pp. 215-240.